

# La museïtzació de jaciments prehistòrics a Catalunya: estat de la qüestió

MARGARIDA GENERA I MONELLS

## I. INTRODUCCIÓ

En general som cada vegada més conscients de la necessitat de protegir el nostre patrimoni cultural de totes aquelles accions que podrien posar en perill la seva integritat. En el cas específic de l'arqueologia i de la paleontologia hi ha una legislació que intenta donar una resposta a cada cas, mitjançant un procediment cada cop més àgil i adequat a les exigències de la investigació i la salvaguarda de les restes, en un entorn físic en ple progrés.

Tot i així, per aconseguir la protecció d'aquest patrimoni cultural, és necessari trobar les vies més adients que permetin difondre els seus veritables valors científics i patrimonials, considerats sovint com els únics testimoniatges reals que ens vinculen amb el nostre passat, tot respectant la seva integració en el paisatge més o menys antropitzat.

Per aquest motiu, cal presentar els resultats de les intervencions de forma intel·ligible per a tots els sectors de la societat, a fi que els ciutadans puguin sentir-ho com a propi i gaudir-ne, amb el convenciment que això pot fomentar una correcta actitud de respecte vers el patrimoni arqueològic i paleontològic, i en conseqüència repercutir molt positivament en la seva protecció i conservació.

Dins d'aquesta línia de pensament vam incloure en el programa de la Tribuna 1995-1996 una sessió dedicada als parcs arqueològics i en la del 96-97 la revaloració del patrimoni arqueològic i l'adequació dels jaciments per a la visita pública, per tal d'exposar els paràmetres generals en els quals creïem que calia emmarcar un programa d'actuacions centrat en els jaciments visitables i en els parcs arqueològics a Catalunya, considerats com una forma específica de tractament i adequació d'alguns d'aquests mateixos jaciments.

En aquesta ocasió ens referim, específicament, a la museïtzació dels jaciments prehistòrics fins a l'època ibèrica, amb l'objecte de donar-ne una visió de conjunt, basant-nos en una mostra representativa de jaciments del Principat que avui poden ser visitats o que podran ser-ho molt aviat i que n'inclou també alguns de paleontològics.

Així mateix, aquest escrit recull part de la informació, exposada en la sessió dedicada a «La revalorització del patrimoni arqueològic: l'adequació dels jaciments per a la visita pública a Catalunya» que va tenir lloc el dia 26 de febrer de 1997 en el marc de la Tribuna d'Arqueologia 1996-1997 i que no va ser inclosa en la corresponent publicació.

## II. MUSEÏTZACIÓ DE JACIMENTS

Tractem aquest tema partint del concepte de museïtzació com el conjunt d'intervencions adreçades a l'arranjament d'un determinat jaciment per tal d'aconseguir que tots els elements que l'integren siguin comprensibles per un públic en general. És a dir, que no solament pugui ser accessible sinó també comprès per tothom, des de qualssevol perspectives i interessos.

S'han tingut en compte una sèrie de factors:

1. La responsabilitat de protecció dels jaciments, tot fomentant l'actitud de respecte de tota la societat.
2. La necessitat de rendibilitzar els resultats obtinguts i amortitzar els recursos econòmics i humans esmerçats d'un gran nombre d'intervencions que es porten a terme a Catalunya.
3. L'ampliació de l'oferta cultural orientada vers el turisme cultural per al qual hi ha cada cop una demanda més manifesta.

Un altre fet que s'ha de tenir en compte és que, un cop finalitzada l'excavació d'un determinat jaciment, les restes exhumades solen quedar en unes condicions de total desprotecció, cosa que afavoreix un procés de degradació més o menys accelerat. Per aquest motiu, tots els projectes d'excavació haurien de comportar la previsió d'un seguit d'accions que tinguessin com a principal objectiu evitar aquesta alteració que pot arribar a provocar la total desaparició de les restes.

Així, doncs, tenint en compte aquestes responsabilitats, la de protegir el patrimoni, la de rendibilitzar els resultats obtinguts de la recerca i, a la vegada, la d'ampliar l'oferta cultural per tal que el ciutadà pugui gaudir-ne en el seu temps lliure a través d'una activitat enriquidora, sorgeix, en el marc de la nostra societat, la necessitat d'adequar un nombre de jaciments d'acord amb una sèrie de paràmetres de valoració.

Dèiem que, si bé hi ha diverses formes d'explicar i fer intel·ligible un jaciment arqueològic singular, la característica més significativa que pot determinar que un espai pugui ser catalogat com a parc rau en el fet que els vestigis arqueològics, en tot el seu conjunt, es presenten interrelacionats amb els diferents elements que con-

figuren el seu entorn natural, on l'arqueologia, tot i ser l'aspecte més rellevant que cal explicar com a testimoni del pas de l'home per un lloc al llarg del temps, es presenta totalment lligada al medi que l'envolta.

El pas previ a la construcció d'un parc arqueològic ha de ser l'adequació del mateix jaciment. Això comportarà un seguit d'intervencions que tindran com a finalitat la investigació, la interpretació i el tractament d'unes restes arqueològiques, perquè siguin fàcilment intel·ligibles per un públic en general, de forma que la societat pugui entendre el valor i el significat històric d'uns vestigis que s'han conservat fins als nostres dies d'una manera fragmentària i sovint molt dispersa i que gairebé sempre constitueixen l'únic testimoni de la vida dels homes i de les cultures que ens han precedit.

Aquesta fragmentació implica la necessitat de portar a terme intervencions de revaloració, posada en valor o potenciació de tots els recursos que tinguem a l'abast per fer comprensible cada element dins la seva globalitat.

Tal com havíem manifestat en la publicació anterior, a l'hora d'elaborar el programa de jaciments visitables i parcs arqueològics s'han tingut en compte els trets bàsics que identifiquen cada jaciment d'acord amb els objectius previstos.

I. Pel que fa a l'espai físic són recomanables les condicions següents:

1. Que sigui de propietat pública o es trobi en vies de ser-ho.
2. Que tingui protecció jurídica.
3. Que sigui fàcilment accessible.
4. Que es trobi en una zona que compti amb un mínim d'infraestructura turística i de serveis.

II. Quant a l'entitat del jaciment, s'han valorat els aspectes següents:

1. La rendibilitat científica dels resultats obtinguts en la recerca, que s'ha de trobar en una fase molt avançada.
2. L'estat de conservació de les restes.
3. La intel·ligibilitat del conjunt.
4. La seva representativitat i singularitat dins de la nostra història.

III. LA REVALORACIÓ DELS JACIMENTS: TIPUS D'INTERVENCIÓ QUE CAL FER

El fet de convertir un jaciment en visitable suposa la realització d'una sèrie de tasques que han de partir d'un projecte ben elaborat, on els aspectes pedagògics tenen un valor molt important. El jaciment haurà d'estar perfectament documentat i haurà d'haver estat investigat suficientment, per disposar de la informació bàsica i, així, fer possible la correcta interpretació de les seves parts integrants, procedir a la consolidació, restauració i adequació de totes les estructures per a la visita, de manera que quedin revalorats els seus aspectes històrics, artístics, arqueològics, etnogràfics, didàctics i paisatgístics.

El projecte ha de partir, doncs, d'una reflexió sobre els objectius que una actuació d'aquest tipus ha d'assolir, en funció d'uns estudis previs, i sobre la seva rendibilitat social d'acord amb les exigències de tipus científic i de la política cultural del territori.

El projecte, com el cas dels parcs arqueològics, comprendrà:

El programa d'investigació integral que inclogui l'estudi i tractament de tots els elements que configuren el jaciment.

L'estudi i valoració de les possibilitats de ser visitat, segons la diversitat d'interessos.

El pla d'adequació que prevegi la consolidació, restauració, manteniment i, si escau, la rehabilitació d'alguna de les parts que constitueixen el jaciment.

El projecte d'interpretació museogràfica d'acord amb els resultats de la investigació i organització de les activitats culturals, didàctiques, recreatives o lúdiques, etc.

La valoració econòmica, el pla de finançament i l'administració dels recursos humans. També l'estructuració econòmica, fins aconseguir l'autofinançament.

La planificació de la conservació i el manteniment del conjunt.

Aquest projecte ha de ser elaborat per un equip multidisciplinari constituït per especialistes en arqueologia, paleontologia, arquitectes, restauradors, museòlegs, pedagogs, sociòlegs, tècnics en turisme, etc.

La selecció d'aquests jaciments haurà de ser en funció d'un programa dissenyat d'acord amb els condicionants del territori i en aplicació d'uns criteris ben fonamentats.

A part de les tasques pròpiament de recerca que han d'aportar la informació necessària per conèixer a fons el jaciment, la seva adequació comporta fer treballs de consolidació, conservació i manteniment, restauració i, si escau, rehabilitació d'algunes de les parts que el configuren. També inclou els sistemes de tancament i senyalització.

Partim del fet que cada jaciment és diferent i, per tant, requereix un tractament específic com a conseqüència dels trets bàsics que el caracteritzen i de la problemàtica que l'envolta. Tot i així haurien de seguir uns determinats criteris prèviament establerts.

### **La consolidació**

Intervenció que té per objecte la restitució de les parts degradades d'un determinat jaciment per tal d'aconseguir que tota l'estructura sigui més sòlida.

En aquest apartat hem de diferenciar els treballs de consolidació de tot el jaciment de cara la seva museïtzació, de les tasques de consolidació de punts concrets que s'haurien de dur a terme abans de finalitzar cada campanya d'excavacions, per poder-ne garantir la conservació fins a reprendre una nova intervenció.

Els procediments que caldrà seguir són diferents en cada cas, en funció dels ele-

ments que s'hagin de restituir, com ara alguns tipus de paviments, murs de pedra, tovots, etc., i els factors que hagin provocat la seva fragmentació, siguin de naturalesa endògena o exògena.

Els materials que s'utilitzaran seran els escaients en cada cas, d'acord amb les característiques de textura i color originals. La proposta de consolidació haurà de respondre rigorosament als resultats obtinguts de la recerca al jaciment, i prevaldrà l'autenticitat com a criteri bàsic, fonamentada en el coneixement obtingut de la mateixa investigació. Sobretot si es té en compte que, tot i la reversibilitat dels procediments, aquest tipus d'actuació sempre suposa emmascarar, si no fins i tot fer desaparèixer, part de la informació imprescindible per a l'estudi dels vestigis.

### **La conservació**

Tasques encaminades a mantenir les característiques físiques que presenta un determinat element/conjunt arqueològic, per tal de garantir la màxima durabilitat qualitativa i temporal, sense alterar la seva configuració actual provocada pels condicionants que hi hagin actuat al llarg del temps.

A part de les neteges periòdiques que es realitzen en molts jaciments a fi d'assegurar-ne el manteniment, des de fa alguns anys s'han fet diferents tipus d'intervencions amb l'objectiu de garantir-ne el bon estat de conservació. Un exemple d'aquest tipus d'intervenció són els treballs de consolidació que s'estan portant a terme a les Mines Prehistòriques de Gavà des de fa alguns anys.

### **La restauració**

Restauració o restitució de les restes amb la finalitat de recuperar la seva aparença original, no solament formal sinó també qualitativa. En aquest cas també convé establir els criteris bàsics que cal seguir d'acord amb la naturalesa dels materials i l'entorn que envolta el jaciment.

Aquest tipus d'intervenció es podrà efectuar de forma total o parcial per tal de fer més comprensibles les restes de cara al visitant.

Significa tornar a posar i restablir les restes al seu estat inicial, tan semblant com sigui possible a l'original, un cop fetes les corresponents comprovacions mitjançant l'anàlisi de tots els elements que conformen el jaciment.

Per tant, seguint aquest raonament, només es podrà restaurar a partir del moment en què s'hagi finalitzat gairebé tota la investigació.

La restauració pot ser mimètica, ideològica, conceptual o tipològica. Ha de permetre copsar la complexitat dels diferents processos històrics i la transmissió del seu valor i significat a un públic no especialitzat sense perdre mai el rigor científic.

### **La rehabilitació**

Intervenció que té com a finalitat restablir l'antic estat de les restes i donar a tot el conjunt una funció social que sigui compatible amb les característiques del jaciment. També s'hauran de garantir la conservació i comprensió de tots els elements que l'integren. Significa una reutilització del patrimoni que, en el cas de l'arqueològic, pot representar també tornar-lo a l'estima de la societat.

### **Sistemes de tancament**

Tenen com a funció bàsica la delimitació de l'espai físic ocupat per les restes i el seu entorn més immediat, la seva protecció així com el control de visitants.

En la selecció dels materials que es preveu col·locar s'han de tenir en compte diversos aspectes entre els quals es troben l'impacte visual, és a dir l'harmonia amb l'entorn paisatgístic a part de les pròpies restes, les característiques del material, la resistència i la durabilitat, el transport i la facilitat de muntatge, la seva versatilitat, així com els costos de manteniment.

### **Sistemes de senyalització**

Considerats, no solament com a elements identificadors del jaciment, sinó també un mitjà informatiu de cara als visitants.

### **Els seus objectius són**

La identificació del jaciment.

La identificació del jaciment com a espai protegit jurídicament.

La informació bàsica del jaciment, l'atribució històrica i cronològica.

La delimitació dels diversos sectors, espais o recintes.

La definició i la indicació d'itineraris i serveis.

## **IV. L'ESTUDI I VALORACIÓ DELS VISITANTS**

De tot el conjunt de jaciments que avui són visitables, alguns formen part de rutes i itineraris temàtics dissenyats des de punts de vista diferents. Generalment la seva visita es veu complementada per la d'algun museu del territori, conjunt arquitectònic o altres punts d'interès.

En aquesta línia podem esmentar les rutes megalítiques, la ruta dels ibers o bé d'altres que tenen un altre tipus de contingut: les Coves de Benifallet que enllacen

amb la ruta dels cellers, la Cova de la Font Major dins de la ruta del Císter o també el jaciment del Puig Roig, la visita del qual es pot enllaçar amb la de les mines de Bellmunt el Molar, o bé amb la cartoixa d'Escaladei.

Tot i les dificultats que ens trobem a l'hora d'analitzar les dades recollides fins ara referents als visitants, per la seva complexitat i heterogeneïtat, segons les diferents fonts, podem afirmar que més del 50% correspon a un públic infantil que acudeix als jaciments col·lectivament com a activitat escolar.

Pel que fa als adults, observem que cada cop freqüenten més els punts d'interès arqueològic sobretot si la visita va relacionada amb la d'algun museu o bé és complementada amb alguna activitat paral·lela: exposicions, presentació d'una peça específica, etc.

D'altra banda s'ha comprovat a través de les dades publicades per la Direcció General de Turisme de la Generalitat de Catalunya, que de la gran afluència turística procedent de l'estranger que escull Catalunya com a lloc de vacances, un 40% manifesta tenir interès pels temes culturals.

## V. ELS JACIMENTS VISITABLES

El gran increment d'intervencions arqueològiques que s'ha produït en el decurs dels darrers anys a Catalunya, en part ha estat conseqüència del creixent nombre d'actuacions adreçades específicament a la revaloració del patrimoni arqueològic que han fet possible que avui disposem d'una mostra representativa de cada període cronocultural.

D'aquesta manera, a través de la visita d'un conjunt de jaciments podem conèixer la nostra història, des de l'etapa en què detectem la presència humana a les nostres contrades fins a l'època industrial (arqueologia industrial).

En molts casos, la Generalitat hi ha contribuït amb l'aportació de mitjans econòmics i tècnics, que han fet possible els treballs de recerca, delimitació, conservació i manteniment, compra i expropiacions, adequació, senyalització i tancament. La iniciativa i el suport de les administracions locals i també de particulars, generalment per la via del patrocini, han permès assegurar la continuïtat dels treballs d'adequació i difusió de les restes, i han creat una dinamització cultural que comença a generar recursos econòmics i alguns llocs de treball.

## QUADRE DE JACIMENTS VISITABLES

	JACIMENT	POBLACIÓ	COMARCA	TIPUS	CRONOLOGIA
1	Els Casots	Subirats	Alt Penedès	paleontològic	Miocè inferior
2	Parc cretaci de la Conca Dellà	Isona	Pallars Jussà	paleontològic	Cretaci
3	Can Prat Barrina	Sant Mateu de Bages	Bages	paleontològic	Oligocè
4	Parc de les coves prehistòriques de Serinyà	Serinyà-Banyoles	Pla de l'Estany	coves	Paleolític – Neolític
5	Parc prehistòric del Capelló	Capellades	Anoia	abrics i coves	Paleolític mitjà, Epipaleolític
6	Cova del Toll	Moià	Bages	cova	Paleolític mitjà, Neolític
7	Conjunt de Vilanova de Sau	Sau	Osona	abrics	Paleolític i Epipaleolític
8	Conjunt d'art rupestre de la serra de la Pietat	Ulldecona-Freginals	Montsià	art rupestre	Epipaleolític – Bronze
9	Abric de Cabrafeixet	el Perelló	Baix Ebre	art rupestre	Epipaleolític – Neolític
10	Roca dels Moros	el Cogul	Garrigues	art rupestre	Epipaleolític – Romà
11	Cova de la Vallmajor	Albinyana	Baix Penedès	art rupestre	Bronze
12	Vall de la Coma	l'Albi	Garrigues	art rupestre	Bronze
13	Cova dels Vilassos (o dels Vilars)	Os de Balaguer	Noguera	art rupestre	Bronze
14	Roca de les orenetes	la Roca del Vallès	Vallès Oriental	art rupestre	Bronze
15	Cova de la Griera	Calafell	Baix Penedès	cova	Paleolític – Epipaleolític
16	Cova de la Font Major	l'Espluga de Francolí	Conca de Barberà	cova	Paleolític, Neolític – Ibèric
17	Mines de Can Tintorer	Gavà	Baix Llobregat	explotació de variscita	Neolític
18	Puig ses Lloses	Folgueroles	Osona	megàlit	Neolític-Bronze
19	Pedra dels Sacrificis	Savassona-Tavèrnoles	Osona	gravats	Neolític fins a època medieval
20	El poblat de la Draga	Banyoles	Pla de l'Estany	poblat	Neolític
21	Ca n'Isach	Palau-Saverdera	Pla de l'Estany	assentament	Neolític
22	Coves de Benifallet	Benifallet	Baix Ebre	coves	Edat del bronze
23	Aldovesta	Benifallet	Baix Ebre	assentament	Primera edat del ferro
24	El Puig Roig del Roget	Masroig	Priorat	poblat	Bronze final – ferro
25	Poblat de Genó	Aitona	Segrià	poblat	Bronze final – I e ferro
26	La Colomina	Gerp	Noguera	necròpolis	Bronze final – ferro
27	Coll del Moro	Gandesa	Terra Alta	necròpolis	Bronze final
28	Empúries	l'Escala	Alt Empordà	establiment colonial	Greco-romà



## QUADRE DE JACIMENTS VISITABLES (cont.)

	JACIMENT	POBLACIÓ	COMARCA	TIPUS	CRONOLOGIA
29	Puig de Sant Andreu / Illa d'en Reixac	Ullastret	Baix Empordà	nucli urbà	Època ibèrica
30	Ciudadella de Roses	Roses	Alt Empordà	establiment colonial i vil·la medieval	greco-romà medieval
31	Puig Castellet	Lloret de Mar	Selva	punt fortificat	Època ibèrica
32	Montbarbat	Lloret de Mar	Selva	poblat	Època ibèrica
33	L'Esquerda	Masies de Roda	Osona	habitat i necròpolis	Època ibèrica i medieval
34	Turó del Montgròs	el Brull	Osona	fortificació	Època ibèrica i vestigis del bronze i medievals
35	Ca n'Olivé	Cerdanyola	Vallès Occ.	poblat	Època ibèrica
36	El Cogulló	Sallent	Bages	poblat fortificat	Època ibèrica
37	El Castell de Burriac	Cabrera de Mar	Maresme	poblat	Època ibèrica
38	Puig Castellar	Santa Coloma de Gramenet	Barcelonès	poblat	Època ibèrica
39	Ciudadella ibèrica de les Toixoneres	Calafell	Baix Penedès	poblat	Època ibèrica
40	El Coll del Moro	Gandesa	Terra Alta	fortificació	Època ibèrica
41	El Tossal del Moro de Pinyeres	Batea	Terra Alta	poblat	Època ibèrica
42	Sant Miquel de Vinebre	Vinebre	Ribera d'Ebre	assentament	Època ibèrica final-romà
43	El Castellet de Banyoles	Tivissa	Ribera d'Ebre	poblat	Època ibèrica final – romà
44	El Castellot de la Roca Roja	Benifallet	Baix Ebre	recinte fortificat	Època ibèrica
45	La Moleta del Remei	Alcanar	Montsià	poblat	Època ibèrica, conserva vestigis anteriors
46	Els Vilars	Arbeca	Garrigues	fortificació	Bronze final – època ibèrica
47	El Molí de l'Espígol	Tornabous	Urgell	poblat	Època ibèrica
48	Gebut	Soses	Segrià	poblat	Època ibèrica
49	El Fondo del Roig	Cunit	Baix Penedès	assentament	Època ibèrica
50	Santa Anna	Castellvell	Baix Camp	assentament	Època ibèrica
51	Pla de Santa Bàrbara	Montblanc	Conca de Barberà	poblat	Època ibèrica
52	Olèrdola	Olèrdola	Alt Penedès	conjunt fortificat	Des del Bronze fins a època medieval



Mapa 1. Distribució dels jaciments museïtzats o en procés d'adequació per ser visitables a Catalunya: paleontologia i període paleolític-epipaleolític.



*Figura 1. Vista del parc prehistòric de les Coves de Serinyà (Pla de l'Estany).*

1. *Els Casots (Subirats, Alt Penedès)*

Jaciment paleontològic que es troba en el vessant del pujol d'en Figueres format per sediments lacustres d'un petit paleollac del Miocè inferior (17 milions d'anys).

Pel seu interès científic i per la bona conservació dels fòssils, en un principi s'havia previst l'adequació d'aquest conjunt per convertir-lo en un futur parc paleontològic.

2. *Parc cretaci de la Conca Dellà (Isona, Pallars Jussà)*

Des del museu de la Conca Dellà s'organitzen visites a l'anomenat Parc Cretaci que inclou alguns indrets amb restes i traces de dinosaures juntament amb altres punts d'interès per al turisme cultural.

3. *Can Prat Barrina (Sant Mateu de Bages, Bages)*

Es tracta d'un jaciment d'icnites de mamífers de talla mitjana a gran, observables al sostre d'un nivell de gresos. Per la seva situació prop d'una casa de pagès dedicada a activitats pròpies del turisme rural, la visita en aquest indret s'inclou en una de les rutes proposades.

4. *Parc de les coves prehistòriques de Serinyà (Serinyà-Banyoles, Pla de l'Estany):*

Entre els projectes que es troben en una fase més avançada hem d'esmentar el parc de les coves prehistòriques de Serinyà.

La visita d'aquest paratge permet, d'una manera directa, atractiva i a través d'un conjunt de recorreguts, explicar la vida dels primers grups humans de caçadors-recol·lectors.

Dins d'aquest recinte es troben diverses cavitats, entre les més importants destaquem l'Arbreda, Mollet i Reclau-Viver, i, fora, les de la Bora Gran d'en Carreras i la cova dels Encantats.

S'hi han conservat nombrosos vestigis de l'home prehistòric. El Paleolític és l'etapa més ben documentada, tot i que també hi ha testimonis del Neolític, de l'edat dels metalls i de l'època romana.

En aquest indret també trobem una petita bassa, anomenada el Viver de Can Mollet, d'especial interès per a la vida dels amfibis.

#### 5. *Parc prehistòric del Capelló (Capellades, Anoia)*

Comprèn diverses coves i abrics que es troben en el massís travertínic conegut com a cinglera del Capelló. El més important és l'abric del Romaní, actualment en procés d'excavació, que constitueix un dels punts més importants i que és l'indret que ara es visita.

Aquest permet conèixer, sobretot, l'hàbitat de l'home de Neanderthal, del qual s'han obtingut, a partir de les darreres excavacions, una valuosa informació sobre les formes de vida, organització social i econòmica al llarg del Paleolític mitjà, dins del propi medi natural i paisatgístic.

Fases de realització:

Fase 1. Il·luminació de la cinglera del Capelló (maig 1999).

Fase 2. Configuració de l'itinerari del parc.

Fase 3. Museïtzació de l'espai i infraestructures de serveis.

Fase 4. Museu monogràfic any 2004.

#### 6. *Cova del Toll (Moià, Bages)*

Juntament amb la cova de les Toixoneres permet la presentació dels aspectes paleoambientals del Quaternari, basats, essencialment, en l'aportació de la geologia i paleontologia, atès que es tracta d'una de les cavitats més riques en fauna quaternària, especialment de la glaciació Würm, amb restes d'ocupació humana durant un període comprès entre el Paleolític mitjà i el Neolític.

L'Ajuntament de Moià organitza visites guiades a la cova i al museu d'aquesta localitat, activitats que complementa amb d'altres incloses dins del programa «Vine a viure un dia al Toll».

També cada any a Moià s'organitza un mercat prehistòric.

#### 7. *Conjunt de Vilanova de Sau (Osona)*

Projecte de museïtzació en procés d'elaboració que comprendrà la visita dels principals jaciments paleolítics i epipaleolítics de la zona: el Castell, el Cingle Vermell, el Roc del Migdia.



Mapa 2: període neolític-bronze.

8. *Conjunt d'art rupestre de la serra de la Pietat (Ulldecona-Freginals, Montsià)*  
Constitueix una de les concentracions d'art rupestre més importants, que comprèn onze abrics que s'obren al llarg de la cinglera de la serra de la Pietat. Pràcticament des del moment de la seva descoberta, la major part dels abrics han pogut ser visitats pel gran públic, d'una manera més o menys regulada per l'Ajuntament d'Ulldecona, darrerament a través de la seva oficina de turisme.

S'ha previst la instal·lació d'un parc dedicat a l'art prehistòric, el projecte del qual es troba en la fase inicial.

9. *Abric de Cabrafeixet (el Perelló, Baix Ebre)*

Situat a les proximitats d'altres abrics d'època paleolítica (cova de la Mallada), el de Cabrafeixet conserva restes de pintures rupestres de fàcil accés per ser visitades.

10. *Roca dels Moros (el Cogul, Garrigues)*

És un dels conjunts d'art rupestre entre els més emblemàtics de Catalunya. Des de fa diversos anys aquest abric ha estat adequat per a la visita pública i s'ha publicat un tríptic informatiu.

11. *Cova de la Vallmajor (Albinyana, Baix Penedès)*

Conjunt d'art rupestre a l'interior d'una cavitat, recentment protegida per una tanca.

12. *Vall de la Coma (l'Albi, Garrigues)*

Conjunt amb manifestacions d'art esquemàtic, recentment adequat per a la visita pública.

13. *Cova dels Vilassos o dels Vilars (Os de Balaguer, Noguera)*

Conserva figures rupestres, la majoria pertanyents a l'estil esquemàtic.

14. *Roca de les orenetes (la Roca del Vallès, Vallès Oriental)*

Situada en una zona amb abundant presència de jaciments megalítics, aquesta roca, de dimensions reduïdes, conserva restes de pintures rupestres, la majoria de tipus esquemàtic.

15. *Cova de la Griera (Calafell, Baix Penedès)*

Cavitat amb vestigis del Paleolític superior. La seva adequació efectuada per l'Ajuntament de Calafell té per objectiu completar l'itinerari que comprèn altres jaciments arqueològics del terme.



*Figura 2. Detall de la cova de la Font Major, de l'Espluga de Francolí (Conca de Barberà).*

Citem també altres indrets amb manifestacions artístiques d'època prehistòrica, en els termes municipals de Tivissa, l'Hospitalet de l'Infant, el Perelló, etc.

Per la seva situació i per la bellesa del paisatge, ens referim també a l'abríc de Sant Gregori de Falset, fàcilment accessible. Es tracta del lloc de troballa de la única mostra d'art moble d'època epipaleolítica a Catalunya. En aquests moments es troba en diferents rutes de senderisme.

### **Neolític-bronze**

A més de les cavitats amb art rupestre esmentades, hi ha altres jaciments corresponents a aquest període, alguns de visitables.

#### *16. Cova de la Font Major (l'Espluga de Francolí, Conca de Barberà)*

És un dels millors exemples de carstificació amb conglomerats carbonatats d'Europa. Les excavacions han permès documentar l'ocupació humana de la cova a partir del Paleolític i al Neolític. Hi ha programades diferents tipus de visites culturals i d'aventura, complementades amb una sèrie d'activitats didàctiques dirigides als escolars.

### 17. *Mines Prehistòriques de Can Tintorer (Gavà, Baix Llobregat)*

Explotació minera dedicada a l'obtenció del mineral de variscita durant l'època neolítica. La visita s'efectua a través del recorregut per les primitives galeries, on encara hi ha visibles les marques dels instruments de miners de fa cinc mil·lennis.

S'organitzen diversos tipus de circuits, segons l'interès dels visitants. Hi ha un parc, dedicat especialment a explicar els diferents aspectes de la vida humana durant el Neolític (en procés de construcció).

### **Rutes megalítiques**

Hi ha diverses rutes que inclouen la major part d'estructures megalítiques més ben conservades: ruta megalítica de les Gavarres, itinerari megalític dels estanys de la Cerdanya, etc.

Es conserven també diversos dòlmens i altres construccions megalítiques que poden visitar-se aïlladament.

Dolmen de la Llanera (Llobera, Solsonès)

Dolmen de la Serra de l'Albera (Alt Empordà)

Cova d'En Daina (Romanyà de la Selva, Selva)

Creu d'en Cobertella (Roses, Alt Empordà)

Can Gol (la Roca, Vallès Oriental)

La Pedra Gentil (Vallgorgina, Vallès Oriental)

La ruta megalítica dels dòlmens de Sant Climent Sescebes (Alt Empordà) preveu la visita dels conjunts de:

Pedra Trucada de Bassedes

Dolmen del Prat Tancat/ Mas Torres

Dolmen de Tires Llargues

Dolmen de Gutina

Abric sepulcral de la Murtra

Dolmen del Salt d'en Peió

Dolmen de Fontanilles

Pedra Tova

Menhir de Vilarlolí

Barraca triabsidal de paret seca al Coll de Maiols

Dolmen de les Closes

### 18. *Puig ses Lloses (Folgueroles, Osona)*

Restes d'un sepulcre megalític junt a l'ermita de Sant Jordi. En procés de museïtzació.



19. *Pedra dels sacrificis (Savassona, Tavèrnoles)*

Complex format per diversos assentaments des d'època neolítica, bronze final, ibèric i època medieval que inclou una ermita preromànica. Hi ha també un gran bloc de marès de 6 metres d'amplada que presenta en una de les cares evidències de repicats i cassoletes excavades. A prop seu es troben 4 blocs amb gravats obtinguts per abrasió i repicat amb figures antropomorfes i geomètriques.

20. *El poblat de la Draga (Banyoles, Pla de l'Estany)*

Tot i que es troba encara en fase d'estudi, aquest projecte de parc s'inclou dins l'itinerari i la visita del parc de Serinyà i la vil·la romana de Vilauba, que completa una visió de conjunt sobre els antics establiments situats als voltants del llac de Banyoles.

21. *Ca n'Isach (Palau-Saverdera, Pla de l'Estany)*

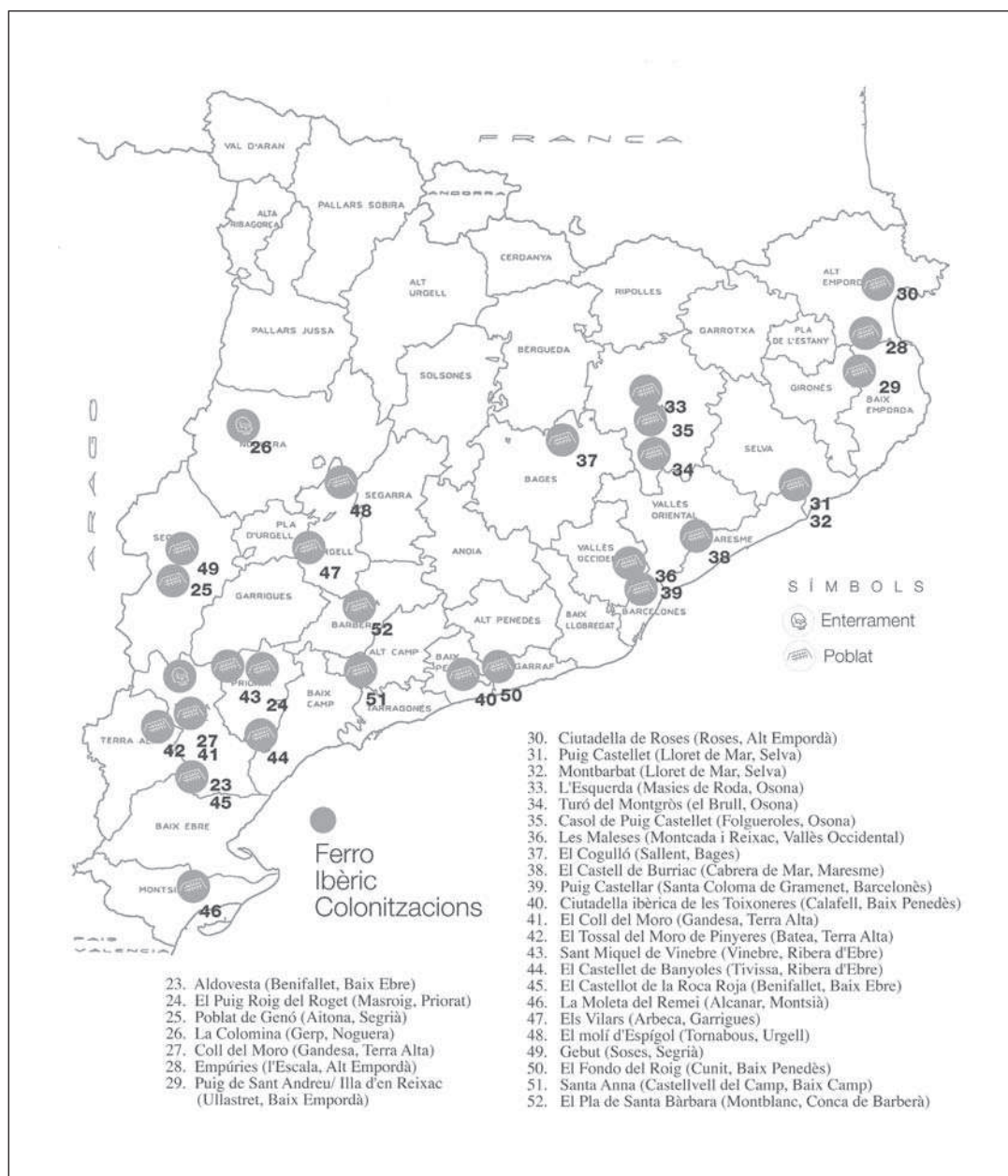
Petit replà d'uns 800 m<sup>2</sup> limitat per un torrent, dominant la plana i els antics aiguamolls propers. Fou un establiment a l'aire lliure ocupat de forma estable per un grup d'humans. S'ha localitzat un habitatge segur i un altre de probable. El primer consistia en una estructura amb sòcol de pedra i forats de pal on se succeïen tres nivells d'ocupació. S'hi recuperaren llars, brasers, estructures d'emmagatzematge (sitges, de les quals una de folrada de lloses) i una petita cisterna. A prop, es localitzen dos sepulcres de corredor amb cambra subcircular, finals del IV mil·lenni.

### **Bronze final-ferro**

Tenim diferents exemples d'hàbitat en cova i algunes mostres de poblat (Puig Roig del Roget i Genó). També hi ha algunes necròpolis adequades a la visita, com són les del Coll del Moro de Gandesa, i la Colomina de Gerp.

22. *Coves de Benifallet (Benifallet, Baix Ebre)*

Conjunt de cavitats, la majoria permeten documentar l'ocupació humana a partir de l'edat del bronze. Cal destacar la cova de l'Aumediella, també d'interès espeleològic i la cova de Xafarroques on s'ha fet alguna intervenció arqueològica.



Mapa 3: període ferro i colonitzacions.

23. *Aldovesta (Benifallet, Baix Ebre)*

Establiment de caire comercial, situat estratègicament en la ruta fluvial de l'Ebre, on s'haurien intercanviat minerals i lingots de bronze procedents de la refosa d'objectes per productes fenicis que es distribuïen als poblats veïns. Consta d'un sol edifici de grans dimensions i amb una distribució interna molt complexa. S'hi van poder reconèixer una habitació d'una residència, corrals i un gran espai de planta circular que servia com a magatzem on s'ha localitzat un important conjunt d'àmfores fenícies.

24. *El Puig Roig del Roget (Masroig, Priorat)*

Poblat del bronze final i la primera edat del ferro que presenta gairebé la totalitat de la seva planta visible. Al llarg del carrer central trobem dues alineacions d'estances, més d'una vintena en total (1,5 m per 6 m aproximadament).

Al costat est hi ha uns grans blocs de gres roig que fan de barrera natural i que imposen el pas d'una sola persona per mantenir un control d'aquesta entrada. Al costat oest, a l'altre extrem del carrer hi ha una torre de planta rectangular, la funció de la qual hauria estat el control del territori de la via de l'Ebre.

Actualment es troba en fase d'adequació, un cop finalitzada la consolidació de la major part de les construccions.

Està previst que la visita es complementi amb un itinerari per la zona minera de Bellmunt-el Molar.

25. *Poblat de Genó (Aitona, Segrià)*

Es conserven les restes d'un poblat de finals de l'edat del bronze. Si bé es troba en una fase avançada de la investigació i protegit per una tanca, abans d'obrir-se al públic s'hauria de consolidar les estructures i senyalitzar adequadament.

26. *La Colomina (Gerp, Noguera)*

Necròpolis tumular situada al marge dret del riu Segre. La visita d'aquest jaciment permet conèixer els diferents tipus d'estructures funeràries i grups de túmuls amb estela, llosa i sense cap tipus de senyalització.

27. *Coll del Moro (Gandesa, Terra Alta)*

Conjunt que comprèn tres àrees de necròpolis de tipus tumular: els Calars, el camp Teuler, les Maries i un recinte fortificat d'època iberoromana. Actualment és visitable el sector de les Maries. Aquesta necròpolis comprèn diversos enterraments en túmul de planta quadrada o circular, amb una cista de pedra en el centre, que contenia l'urna amb el difunt.

També s'han excavat alguns hàbitats amb evidències d'instal·lacions per treballar els teixits i una cisterna dins del recinte de la fortificació, de la qual cal destacar la torre, pel seu bon estat de conservació, i un gran fossar.



*Figuras 3 i 4. Detall dels elements de senyalització del poblat del Puig Roig, Masroig (Priorat).*

### Colonitzacions-ibèric

Es tracta d'un dels períodes que tenim més ben documentat en gran nombre de jaciments adequats per a la visita o que es troben en procés de ser-ho aviat. Alguns formen part de la Ruta dels Ibers, que preveu un itinerari a través de la visita de jaciments situats en els territoris dels indigets (Ullastret i Puig Castellet), dels cossetans (Olèrdola i la ciutadella de les Toixoneres), dels ilergets (Molí de l'Espígol i els Vilars) i dels ilercavons (la Moleta del Remei, el Castellot de la Roca Roja, el Castellet de Banyoles i el Coll del Moro).

#### 28. *Empúries, Sant Martí (l'Escala, Alt Empordà)*

Un dels més grans conjunts monumentals de Catalunya que comprèn les ciutats grega i romana d'Empúries, sobre la qual hi ha una extensa bibliografia científica i de divulgació, guies, material didàctic, etc.

#### 29. *Puig de Sant Andreu / Illa d'en Reixac (Ullastret, Baix Empordà)*

Un dels més grans conjunts d'època ibèrica. La visita al puig permet conèixer un gran nucli urbà dels segles VI al II aC, defensat per una potent muralla, en gran part conservada. A l'interior del recinte s'han trobat restes de les habitacions, cisternes, sitges i edificis públics.

El primer assentament es construí a l'Illa d'en Reixac, a menys d'1 quilòmetre de l'anterior.

#### 30. *Ciutadella de Roses (Roses, Alt Empordà)*

Conjunt monumental comprès dins el recinte d'una ciutadella de planta pentagonal estrellada del segle XVI. S'han documentat restes del primer assentament grec, el barri hel·lenístic, vestigis d'època romana i el conjunt medieval.

Es troba dins les previsions de futurs parcs arqueològics.

#### 31. *Puig Castellet (Lloret de Mar, Selva)*

Es tracta d'un recinte fortificat construït en un punt estratègic que controla el territori interior i l'àrea de la costa. El seu abandonament se situa cap al 200 aC. La visita del jaciment es complementa amb un itinerari botànic.

#### 32. *Montbarbat (Lloret de Mar, Selva)*

Poblat ibèric situat sobre un promontori amb gran visibilitat sobre la costa, rodejat per una muralla. En aquests moments es troba en curs d'excavació i consolidació.

33. *L'Esquerda (Masies de Roda, Osona)*

Conjunt arqueològic situat sobre els espadats d'un meandre del Ter. Aquesta ubicació estratègica explica l'ampli període d'ocupació des de la protohistòria fins a l'edat mitjana. De l'època ibèrica cal destacar la muralla, amb dues torres massisses que flanquegen l'entrada al poblat i un carrer empedrat al qual s'obren un seguit d'àmbits. Pel que fa al període medieval, l'Esquerda és un exemple d'urbanisme format entorn de l'església romànica del segle XI, la plaça i un carrer en direcció nord sud, al qual s'obren diversos edificis agrupats segons la seva funció.

34. *Turó del Montgròs (el Brull, Osona)*

Conjunt defensiu format per una potent muralla i restes d'habitacions adossades que constitueixen el que s'anomena un poblat en barrera. Es tracta d'una important fortificació ibèrica amb antecedents a l'edat del bronze, que controlava una de les vies de penetració a la plana des de la costa, a través del coll Formic. Cap a l'any 300 aC, s'hi va aixecar una gran muralla, de doble parament precedida de fossat, que tancava l'istme de la península del Montgròs i donava lloc a un recinte fortificat de més de quatre hectàrees. A mitjan segle III, la fortificació es va reforçar amb una torre central i altres defenses perifèriques. Tot plegat va quedar abandonat cap a l'any 200 aC. La fortificació es va tornar a utilitzar probablement del segle X fins al segle XIV.

35. *Casol de Puig Castellet (Folgueroles, Osona)*

Establiment ibèric de l'àrea dels ausetans, que constitueix un poblat de barrera, de dimensions reduïdes. La potent muralla, la situació privilegiada, en un dels primers turons de les Guilleries i la seva breu ocupació, entre el 250 i el 200 aC, ens posen de manifest les seves funcions de tipus bèl·lic. Està configurat per un gran pany de muralla rectilínia, amb una torre central adossada. Forma part de la de la Ruta dels Ibers.

36. *Ca n' Olivé (Cerdanyola, Vallès Occidental)*

Es tracta d'un gran poblat, on hi ha documentades diferents fases d'època ibèrica, ubicat a la serra de Collserola, amb un ampli domini visual de la plana vallesana.

37. *El Cogulló (Sallent, Bages)*

Poblat fortificat, amb una cronologia del segle VI a l'I aC, situat al costat de la zona minera de Sallent. Jaciment ibèric d'uns 2.000 metres quadrats d'extensió. Fou ocupat des del final de l'època del bronze fins al segle I aC. Fou excavat entre 1960 i 1984 i posteriorment s'hi han fet tasques de neteja, consolidació i restauració.

38. *El Castell de Burriac (Cabrera de Mar, Maresme)*

És un dels establiments ibèrics de més grans dimensions de Catalunya. Es tracta d'un poblat de vessant, del qual es conserven algunes estructures d'habitació i restes de la porta d'accés amb la seva polleguera.

39. *Puig Castellar (Santa Coloma de Gramenet, Barcelonès)*

Fou un dels primers poblats excavats a Catalunya. Es troba situat en un turó elevat que reuneix bones condicions estratègiques. Presenta la planta completa i està adequat per ser visitat.

40. *Ciudadella ibèrica de les Toixoneres (Calafell, Baix Penedès):*

Establiment que actualment es troba en el centre de la urbanització d'Alorda Park. Ha estat reconstruït en bona part per explicar, des del propi jaciment, la vida quotidiana de la societat ibèrica.

41. *El Coll del Moro (Gandesa, Terra Alta)*

Recinte fortificat que conserva una torre i un ampli fossat, situat en un punt estratègic per al control de les rutes comercials de l'Ebre. La seva visita es complementa amb la necròpolis tumular abans esmentada. Destaca l'existència d'una torre massissa de planta ovalada i estructura troncocònica i un conjunt d'estructures dedicades a la manipulació i transformació dels teixits.

42. *El Tossal del Moro de Pinyeres (Batea, Terra Alta)*

Poblat ibèric que presenta la planta gairebé completa amb restes d'una torre. Es documenta una fase del bronze final, primera edat del ferro que remunta al segle VII-VI aC i una segona fase ibèrica.

43. *Sant Miquel de Vinebre (Vinebre, Ribera d'Ebre)*

Aquest establiment ocupava una posició estratègica, en un turó proper a l'Ebre, en un punt on la vall s'estreny, i controlava el pas de l'Ase entre la Foia de Móra i l'àrea d'Ascó i Vinebre amb un ampli domini visual. Era un petit establiment d'uns 2.000 m<sup>2</sup> situat a l'extrem del turó, protegit pels desnivells naturals i per una muralla que tancava el costat més fàcilment accessible. El recinte incloïa un conjunt d'habitacions distribuïdes aprofitant el relleu. El lloc mostra un sol nivell d'ocupació amb l'abandonament ulterior, tot i que es constaten diverses fases de planificació constructiva, que podem situar cronològicament en el període comprès entre l'últim quart del segle II i la segona meitat del segle I aC.



Figura 5. Detall del plafó d'informació general del Castellet de Banyoles, Tivissa (Ribera d'Ebre).

Per les seves característiques és possible atribuir a aquest recinte unes funcions de tipus estratègic basades en el control de la zona i alhora relacionades amb el comerç fluvial de l'Ebre.

#### 44. *El Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre)*

Gran poblat ibèric del qual són ben conegudes les torres de planta pentagonal que controlen l'entrada, així com la descoberta d'un grup d'amagatalls i un conjunt d'objectes votius d'argent.

#### 45. *El Castellot de la Roca Roja (Benifallet, Baix Ebre)*

Recinte fortificat del qual es conserva, en molt bon estat, una part de la muralla. Inclòs en la Ruta dels Ibers.



46. *La Moleta del Remei (Alcanar, Montsià)*

Gran establiment ibèric que conserva restes d'un poblament més antic, situat prop de la desembocadura de l'Ebre. En aquests moments es tracta d'un dels jaciments, l'adequació del qual es troba en una fase quasi finalitzada.

Inclòs en la Ruta dels Ibers

47. *Els Vilars (Arbeca, Garrigues)*

Comprèn diversos establiments des del bronze final fins a l'ibèric ple. Cal remarcar l'important sistema de fortificació i l'estructura ovalada del poblat amb un camp frisi i una muralla potent. El jaciment fortificat dels Vilars va ser habitat ininterrompudament entre el 750 i el 325 aC, durant la primera edat del ferro i l'inici de la segona. Les seves potents muralles testimonien el desenvolupament i els canvis viscuts pels seus habitants. El poblat fou abandonat a mitjan del segle IV aC.

Inclòs en la Ruta dels Ibers.

48. *El molí d'Espígol (Tornabous, Urgell)*

Poblat ibèric, segles V-I aC, que conserva un tram de la muralla i una complexa estructura urbanística corresponent a les successives fases de reconstrucció de l'assentament. La seva situació geogràfica explica la importància com a centre comercial a les terres de l'interior.

Inclòs en la Ruta dels Ibers.

49. *Gebut (Soses, Segrià)*

Restes d'un establiment d'època ibèrica, del qual són visibles més de 50 habitacions i una cisterna. La seva visita permet explicar els diferents aspectes que determinen l'urbanisme ibèric a l'interior.

50. *El Fondo del Roig (Cunit, Baix Penedès)*

Jaciment dels segles IV i III aC descobert i excavat arran de les obres de l'Autopista A 16. Es tracta d'un establiment de tipus agrari. La conservació i l'adequació de les restes és una mostra de les possibles compatibilitats entre la construcció de grans obres i la integració i conservació del patrimoni arqueològic.

51. *Santa Anna (Castellvell del Camp, Baix Camp)*

Petit establiment d'època ibèrica del qual es conserva visible un sol barri, situat al costat de l'ermita de la localitat de Castellvell del Camp. Els paraments aprofiten i s'adapten al desnivell de la roca i a la topografia del terreny.

L'anàlisi de la seva evolució determina dues grans fases d'ocupació amb un no-

table canvi d'orientació de les construccions: una anterior a l'any 200 aC, l'altra detectada per un anivellament a començaments del II aC i que no va més enllà de finals del mateix segle.

52. *El Pla de Santa Bàrbara (Montblanc, Conca de Barberà)*

Restes d'un poblat ibèric a la part més alta de la vila de Montblanc, les quals han estat integrades durant els treballs de remodelació de l'àrea del castell.

53. *Olèrdola (Olèrdola, Alt Penedès)*

Enclavament estratègic ocupat des de la prehistòria fins a l'època medieval, del qual les restes més ben conservades que es poden veure durant la visita són les corresponents al període romà i medieval.

Es tracta d'un dels conjunts que s'ha inclòs en el programa de parcs arqueològics situat dins el parc natural que porta el mateix nom.

### **Romà – antiguitat tardana**

Aquesta etapa la tenim ben documentada no solament en grans conjunts, conservats dins els nuclis urbans de Barcelona, Badalona, Guissona, Isona, Mataró, Tarragona, Terrassa, Vic, etc. sinó també en zones rurals, on trobem restes de nombroses vil·les escampades per tot el territori, que ens donen una visió detallada de la important empremta deixada pels romans a casa nostra.

Tot això es veu complementat per altres tipus de jaciments que ens ofereixen més informació sobre el món a l'antiguitat que constituirà el tema d'una propera sessió de la Tribuna programada per al curs vinent.

### **BIBLIOGRAFIA**

- AUTORS DIVERSOS. *I siti archeologici: un problema di musealizzazione all'aperto. I seminario di studi Roma*. Febrer, 1988.
- AUTORS DIVERSOS. *Actas del Seminario de Parques Arqueológicos. (Madrid 1989)*. Madrid: Ministerio de Cultura, 1993.
- AUTORS DIVERSOS. *Actes del II Seminari Arqueologia i Ensenyament*. Barcelona: Departament d'Antropologia social i Prehistòria. 1998. (Treballs d'Arqueologia; 5)
- AUTORS DIVERSOS. *Vilars 2000. Una fortalesa ilergeta d'ara fa 2700 anys*. Ajuntament d'Arbeca, 1999.
- ALONSO FERNÁNDEZ, L. *Museología y Museografía*. Ediciones Serval, 1999.
- ALONSO, N.; JUNYENT, E.; LAFUENTE, A.; LÓPEZ, J.B.; TARTERA, E. «La fortaleza de Arbeca. El proyecto Vilars 2000». Investigación, recuperación y señalización

- del conocimiento y del patrimonio. *Trabajos de Prehistoria*, 57, n.2. 2000. p. 161-173.
- BLASCO, M.; BORRELL, M.; BOSCH, J. «Las minas prehistóricas de Gavá (Barcelona): un ejemplo de estudio, conservación y presentación pública de un yacimiento arqueológico». *Tabajos de Prehistòria* (2000), núm. 2, p. 77-87.
- CARRERAS, E.; GAY, P.; TARRÚS, J. *Ruta megalítica dels dòlmens d'Espolla*. 1997.
- CARRERAS, E.; GAY, P.; TARRÚS, J. *Ruta megalítica dels dòlmens de Vilajuïga*. 1998.
- CARRERAS, E.; GAY, P.; TARRÚS, J. *Ruta megalítica dels dòlmens de St. Climent Sescebes*. 1999.
- CEBRIÀ, A., MIRET, M.; GURRI, F. *Rutes de la Catalunya antiga*. Departament de Comerç, Consum i Turisme, Generalitat de Catalunya, 1992.
- COSTALES, M. T. «Los parques arqueológicos en España». A: *Actas del XXII CAN, Vigo, 1993*. Vol. 1. Vigo, 1995, p. 249-252.
- CRiado BOADO, F. «Límites y posibilidades de la arqueología del paisaje». *Spal 2. Revista de prehistoria y arqueología*. Universidad de Sevilla, 1993, p. 9-56.
- DE LA CASA, C., DEL VAL, J. «Hacia una política de los lugares arqueológicos en Castilla y León. Su adecuación para la visita pública». *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, X, 1996, p. 137-164.
- ENGLISH HERITAGE. *Visitor welcome. A manual on the preservation and interpretation of archaeological excavations*. 1988, p. 115-118.
- FONT SOLDEVILA, J. «Aspectos pedagógicos de la consolidación del complejo minero-prehistórico». *Actes del I Simposio sobre Evaluación y Gestión del Patrimonio Geológico*. Camarasa, 1988, p. 213-218.
- GARCÍA BLANCO, A.; CABALLERO ZOREDA, L. «La comunicación del parque arqueológico». A: *Jornadas internacionales de Arqueología de intervención*. San Sebastián: Centro del Patrimonio Cultural Vasco, 1991, p. 375-409.
- GARRIDO, C. *Arqueología de Cataluña y Baleares. Guía arqueológica*. Geo Planeta, 1998.
- GARRIDO, C. *Viaje a la Cataluña de los iberos*. Planeta, 1998.
- GENERA I MONELLS, M. *L'Ebre final: del paleolític al món romà*. Tortosa: Centre d'Estudis Dertosencs, núm. 37. [Conté una sèrie de propostes d'itineraris pel territori, complementades amb la visita dels museus relacionats amb el tema.]
- GENERA I MONELLS, M. «Els parcs arqueològics com a instrument de difusió». A: *Jornades sobre la problemàtica del jove arqueòleg*. Universitat de Barcelona, 1996, p. 115-119.
- GENERA I MONELLS, M. «Els parcs arqueològics a Catalunya: aspectes històrics, arqueològics i patrimonials» A: *Tribuna d'Arqueologia 1995-1996*, p. 197-184.
- GENERA I MONELLS, M. «Els parcs arqueològics a Catalunya: Serinyà (Pla de l'Estany)». *Revista Descobrir Catalunya* (1997), núm. 4, p. 8.
- GENERA I MONELLS, M. «Musealización de yacimientos arqueológicos en Catalunya». A: *Actes del XXV Congreso Nacional d'Arqueologia*. València, 1999, p. 178-188.
- GENERA, M.; MATA, J. M.; MELGAREJO, J. C. «Proyecto de revalorización del pa-

- trimonio arqueológico y geológico de la zona minera de Bellmunt-El Molar, comarca del Priorat, Catalunya». A: *III Sesión científica sobre patrimonio minero metalúrgico*. Huelva. Noviembre de 1998.
- GISBERT, J. A. «El patrimonio como oferta añadida al desarrollo turístico de una región. Criterios de actuación. La experiencia de Denia». A: *Jornadas internacionales de arqueología de intervención*. San Sebastián.
- GONZÁLEZ, M. «La concepción de un proyecto de revalorización social del patrimonio arqueológico. El plan de Toques como referente», *AEspA*. 68, Madrid, 1995, p. 225-245.
- MINISSI, F. *Conservazione, vitalizzazione, musealizzazione*. Roma: Strumenti multigrafica Editrice, 1998, p. 33-39/65-69.
- OREJAS, A. «Arqueología del paisaje: de la reflexión a la planificación», *A. Esp. A* 68, Madrid, 1995, p 215-224.
- PIERDOMINICI, M. C.; TIBALLI, M. «Il parco archeologico: analisi di una problematica». *Bolletino d'Arte* (1986), 35-26, p. 135-170.
- PRENTICE, R. *Tourism and heritage attractions*. Londres, 1993.
- QUEROL, A. «El parque arqueológico: definición y filosofía». *Tabona* Universidad de La Laguna VIII, t.1, (1992-1993), p 27-37.
- QUEROL, A.; MARTÍNEZ DÍAZ, B. «La gestión del Patrimonio arqueológico en España». Madrid: Alianza Editorial, 1996, p. 316 i 318.
- RUÍZ ZAPATERO, G. «Fragmentos del pasado: la presentación de sitios arqueológicos y la función social de la arqueología». A: *II seminari Arqueologia i Ensenyament*. Bellaterra, 1998. 1998, p. 7-34. (Treballs d'Arqueologia; 5)
- SOLER, N., MAROTO, J., ORTEGA, D. «El disseny del parc arqueològic de les coves del Reclau (Serinyà, Pla de l'Estany)». A: *II Seminari Arqueologia i Ensenyament*, Bellaterra, 1998, p. 35-43. (Treballs d'Arqueologia; 5)
- TARRATS, F. «La musealización de los yacimientos arqueológicos». A: *Coloquios Galegos de Museos*. Orense-vigo, p. 9-18.
- TEN, R. «La gestió del patrimoni arqueològic a l'empara de la legislació vigent». A: *Tribuna d'Arqueologia 1995-1996*. Barcelona: Departament de Cultura, 1997, p. 7-20.

Aquest treball està dedicat al Dr. Enric Casasses i Simó, investigador que ens havia deixat pocs dies abans que tingués lloc aquesta sessió de la Tribuna d'Arqueologia 1999-2000.

Agraïixo la col·laboració dels companys Lluís Sant i Narcís Garcia en els treballs de disseny de la simbologia emprada.